İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (İMAD)
(The Journal of Islamic Civilization Studies)
Cilt: 1/Sayı: 4, Haziran 2016, ss. 612-642
http://imad.dpu.edu.tr

MUHAMMED FERÎD VECDÎ'NİN MÛCİZELERE BAKIŞI

The View of Muhammed Farid Wajdi on Miracles

İbrahim BAYRAM*

Özet

Son dönem İslâm dünyasının önemli aydın ve modernist düşünürlerinden biri olan Ferîd Vecdî, pek çok alanda özellikle kelâmî konularda fikir beyan etmiş ve resmî bir eğitim sisteminden geçmemesine rağmen şahsî gayretleriyle kendisini yetiştirmiştir. Döneminin ilmî anlayışından büyük ölçüde etkilenen Ferîd Vecdî, pek çok konuda modern ilmin verileriyle hareket etmiş ve meseleleri bu çerçevede mütalaa etmiştir. Onun bu bakış açısını öne çıkaran konulardan biri de mûcizeler meselesi olmuştur. Kevnî mûcizeler konusunda oldukça ihtiyatkâr davranan ve onların barındırdığı hârikulâdelikleri ya hiçbir fikir yürütmeden olduğu gibi nakleden ya da bir tevile tabi tutarak modern ilmin anlayışına yaklaştırma gayreti güden Ferîd Vecdî, bu tutumuyla da bir kısım eleştirilerin odağı haline gelmiştir. Mûcize olarak Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği ahlâkî ve sosyal inkılâpları öne çıkaran Ferîd Vecdî, İslâm'ın bu yoldan aktarılması halinde onun modern ilim çevrelerinde daha makbûl bir hale geleceğini ve kendisine yöneltilebilecek bazı ithamlardan kurtulacağını düşünmüştür. Bu makalede Ferîd Vecdî'nin mûcizeler konusuna bakışı ve kendisine yöneltilen bir kısım eleştiriler incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Ferîd Vecdî, Kevnî mûcizeler, Aklî mûcizeler, Peygamber, Hz. Muhammed,

Abstract

Farid Wajdi, one of the significant intellectuals and modernist thinkers of Islamic world in recent times, has expressed his views in many fields particularly al-kalam issues and despite he did not get official education, he trained himself with his personal efforts. Farid Wajdi, being substantially influenced by scientific understanding of his period, acted in terms of the data of modern science in many subjects and considered the issues in this framework. One of the issues which highlighted his point of view is the subject of miracles. Farid Wajdi, acted considerably in the issue of sensory prudent, narrated either without stating any opinion on miraculous of those embraced or aimed at approaching of those to modern science with subjecting to interpretation, became focal point of some critics by this

* Yrd. Doç. Dr., Gaziosman Paşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam Bilim Dalı Öğretim Üyesi, e-posta: ibraram@mynet.com, Makale gönderim tarihi: 17.05.2016 , Makale kabul tarihi: 20.06.2016

attitude. Farid Wajdi, highlighted the ethical and social revolutions realized by Qur'an and Prophet Muhammad, thought that if Islam was to narrated by this way it would became more favorable among modern science circles and got rid of some allegations which could be addressed to himself. In this article, the point of viewpoint of Farid Wajdi on miracles and some critics addressed to him.

Key words: Farid Wajdi, Sensory miracles, Rational miracles, Prophet, Prophet Muhammad

1. Giriş

Batı'nın XIX. yy. siyasi, kültürel ve iktisadi alanlarda İslâm âleminde kurmuş olduğu hegemonya bu coğrafyada yaşayan Müslüman âlim ve aydınlarda tamamen aynı etkiyi uyandırmamıştır. Bu entelektüel kesim, Avrupa'nın maddî gelişmişliği ve teknoloji yönünden ilerleyişi hususunda hemfikir olmuş, kendi dinlerinin üstünlükleri konusunda bir şüphe içerisine düşmemişlerdir. Bununla birlikte modern dünyanın dine bakışında görülen negatif tutum, onun karşısına aklı ve bilimi çıkarma anlayışı, İslâm'ın ve onun temel kaynakları olan Kur'an ve sünnetin yorumunda birtakım farklı yaklaşımları da beraberinde getirmiştir. Batı'nın dünyayı algılayış biçimi ve dine biçtiği değer karşısında Müslümanların bir kısmı muhafazakâr bir tavır alırken bir kısmı ise daha modernist bir anlayış geliştirmişlerdir. Bu ikinci grubu temsil eden zevat, âyet ve hadislerin yorumunda modern ilim anlayışına mutabık kalmak endişesiyle geleneksel zihniyetten kopmuşlar ve bu ilmin verilerine aykırı düşmemeye dikkat etmişlerdir. Bu yolu takip ederek dinlerinin çağdaş ilmî anlayışla çatışmayan bir inanç sistemi olduğunu ortaya koyabileceklerini düşünen bu ekolün İslâm coğrafyasının birçok bölgesinde mensubu bulunmuştur. Bu düşüncenin XX. yy. Mısır'daki en önemli temsilcilerinden biri de Ferîd Vecdî olmuştur.

Diğer kimliklerinin yanında müfessir kimliğine de sahip olan Ferîd Vecdî daha çok tefsiri ve bu eserindeki metodu üzerinden değerlendirmelere konu edilmiştir. Onun hakkında kelâm ilmine taalluk eden boyutuyla yapılan çalışma ise onun nübüvvet anlayışını ortaya koyan bir tebliğ olmuştur[1]. Söz konusu bildiride onun mûcizeleri de

[1] Vecdî'nin tefsirci kimliğini öne alan çalışmalar için bkz. H. Mehmet Soysaldı, "Muhammed Ferid Vecdî, Tefsiri ve Tefsirdeki Metodu", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, sayı: 4, s. 1-30; Şahin Güven, "Muhammed Ferid Vecdi El-Mushafu'l-Müfesser İsimli Tefsiri", *Bilimname,* 2010/2, cilt: VIII, sayı: 19, s. 137-152; Sema Geyin, "Muhammed Ferîd Vecdî'nin Tefsir Anlayışı ve Yaşadığı Dönem Açısından Tefsirinin Değerlendirilmesi", *IRS: Journal of Intercultural and Religious Studies*, 2013, sayı: 4, s. 119-152. Vecdî'nin nübüvvetle ilgili görüşlerine temas etmesi yönüyle kelâm alanında sunulmuş olan bildiri ise 20. Kelâm Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı ve Sempozyumu'nda (15-17 Mayıs 2015 Kahramanmaraş) İsmail Bulut tarafından

içine alan nübüvvet görüşü ortaya konulmuştur. Bu makale ise müellife ait daha zengin kaynaklardan yararlanmak suretiyle onun sadece mûcizelerle ilgili görüş ve düşüncelerine yoğunlaşarak nisbeten daha derin ve geniş perspektif sunan bir çalışma olacaktır.

Ferîd Vecdî (ö. 1373/1954) 1878 (veya 1875) yılında İskenderiye'de doğmuştur. İlk eğitimini doğduğu şehirde aldıktan sonra 1892 yılında Kahire'ye[2], 1894'te Dimyat'a[3], 1899'da Süveyş'e gitmiş, burada altı yılını geçirdikten sonra[4] 1905 yılında tekrar Kahire'ye dönmüş ve artık bu şehri kendisine vatan edinmiştir[5]

Ferîd Vecdî, orta öğreniminden sonra resmî bir kurumda öğrenciliğe devam etmese de, dinî ve sosyal ilimlerde kendisini yetiştirmiş ve 1895 yılında yazdığı *Tatbîku'd-diyaneti'l-İslâmiyye alâ nevâmisi'l-medeniyye* adlı çalışmasıyla ilim çevrelerinde adını duyurmaya başlamıştır. Bir yıl sonra *el-Hayât* adlı dergisini çıkarırken, aynı anda *el-Livâ* ve *el-Müeyyed* gibi gazetelerde de yazılar yazmış, 1905 yılında Kahire'ye geçtikten sonra Abbas Mahmûd el-Akkad ile (ö. 1384/1964) *ed-Düstûr* gazetesini çıkarmıştır. Cemâleddîn-i Efganî (ö. 1314/1897) ve Muhammed Abduh (ö. 1323/1905) çizgisini takip ederek yazılar kaleme alan Ferîd Vecdî, artık İslâm âleminde iyice tanınmaya başlamıştır. Pek çok gazete ve dergide makaleleri yayımlanan Ferîd Vecdî, 1933 yılında *Mecelletü'l-Ezher* dergisinin idareciliğine getirilmiş ve yaklaşık 20 yıl bu görevi sürdürmüştür. Felsefe, kelâm, tefsir dışında Arap edebiyatına dair de eserler veren[6], Kâsım Emîn'in İslâm'da kadının konumuna dair yazdığı kitabı ile Tâhâ Hüseyin'in Cahiliyye şiiri hakkındaki eserine reddiyeler yazan Ferîd Vecdî 1954 yılında Kahire'de vefat etmiştir[7].

"Nübüvvete Çağdaş Bir Yaklaşım: Muhammed Ferîd Vecdî Örneği" adıyla ortaya konulmuştur. www.academia.edu/13715746.

[2] Muhammed Tâhâ el-Hâcirî, *Muhammed Ferîd Vecdî*, s. 17-19; Muhammed Receb el-Beyyûmî, *Muhammed Ferîd Vecdî*, s. 27-28.

[3] el-Hâcirî, *Muhammed Ferîd Vecdî,* s. 95.

[4] el-Hâcirî, *Muhammed Ferîd Vecdî,* s. 49.

[5] el-Hâcirî, *Muhammed Ferîd Vecdî,* s. 99.

[6] Yusuf Şevki Yavuz, "Ferîd Vecdî", *DİA*, XII, 393.

[7] Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm,* VI, 329. Ferîd Vecdî'nin hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Muhammed Tâhâ el-Hâcirî, *Muhammed Ferîd Vecdî*: *Hayâtühû ve Âsâruhû*, Kahire: el-Matbaatü'l-Fenniyeti'l-Hadis, 1970; Enver Cündî, *Muhammed Ferîd Vecdî*, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1974; Muhammed Receb el-Beyyûmî, *Muhammed Ferîd Vecdî*, Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2003; Yusuf Şevki Yavuz, "Ferîd Vecdî", *DİA*, XII, 393-395; H. Mehmet Soysaldı, "Muhammed Ferîd Vecdî, Tefsiri ve Tefsirdeki Metodu", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy: 4, 1999, s. 1-30; Şahin Güven, "Muhammed Ferîd Vecdî ve el-

Mısırlı âlimler içerisinde eserlerinin büyük çoğunluğu bütün Müslüman ülkelerinin dillerine çevrilen ve İslâm dünyasında şöhret kazanan Ferîd Vecdî'nin[8] bir kısım eser ve yazıları Meşrûtiyet döneminde *Sebîlürreşad* dergisi aracılığıyla Türkçe'ye de aktarılmıştır. Ancak bu tercümeler genelde etrafta çok fazla tepki uyandırmayacak cinsten yazılar arasından seçilmiş, dönemin atmosferine uygun olmayan düşüncelerine ise yer verilmemiştir[9]. Bu tercümelerin büyük bir bölümü Mehmet Âkif [Ersoy]'a (ö. 1355/1936) aittir. Âkif, *Sırât-ı Müstakîm* dergisinde Vecdî'nin *el-Medeniyye ve'l-İslâm* (Kahire 1316/1899) adlı eserini *Müslümanlıkla Medeniyet* adıyla çevirerek yayımlamıştır[10]. Bunun dışında el-*Hadîkatü'l-fikriyye fî isbâti vücûdillah bi'l-berâhini't-tabîiyye* (Kahire 1318/1901) adlı eseri *Hadîka-i Fikriyye* başlığıyla; kadının konumuyla ilgili yazdığı *el-Mer'etü'l-müslime* (Kahire 1319/ 1901) adlı eseri ise *Müslüman Kadını* başlığıyla yine Âkif tarafından çevrilerek aynı dergide basılmıştır[11]. Ferîd Vecdî'nin diğer bazı yazıları ise Halil Nimetullah [Öztürk] ve Hüsnüzâde Ahmed Cemal tarafından aynı dergide Türkçe'ye çevrilerek neşredilmiştir[12].

Ferîd Vecdî, İslâm'ı müdafaa hususunda Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi (ö. 1373/1954) ve Muhammed Hıdır Hüseyin (ö. 1377/1958) gibi muhafazakâr âlimlerden çok farklı bir yol izlemiş, Batı'nın fikir dünyasına hayranlık duyan, dinler hakkında şüphe tohumları attığı gibi İslâm'a da hücum eden kişilerin tezlerini çağdaş ilmî anlayış doğrultusunda çürütmeye çalışan ve Muhammed Abduh tarafından temsil edilen zihniyete yakın duran ve bu dünyanın fikriyatı ile felsefesine son derece itimat eden

Mushafu'l-Müfesser İsimli Tefsiri", *Bilimname*, sy: XIX, 2010/2, s. 137-152; Sema Geyin, "Muhammed Ferîd Vecdî'nin Tefsir Anlayışı ve Yaşadığı Dönem Açısından Tefsirinin Değerlendirilmesi", *Journal of Intercultural and Religious Studies*, sy: 4, 2013, s. 119-152.

[8] Muhammed Receb el-Beyyûmî, *en-Nahdatü'l-İslâmiyye fî Siyeri A'lâmiha'l-Muâsırîn*, I, 95.

[9] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 276.

[10] Zeki Sarıhan, *Mehmet Âkif*, s. 36. Ferîd Vecdî'nin bu kitabının tercümesi tamamen Mehmet Âkif tarafından yapılarak *Sırât-ı Müstakîm'de* 32 bölüm halinde yayımlanmıştır (İstanbul, 13 Kânunisâni 1326, cilt: V, sy: 125 - 3 Teşrînisâni 1327, cilt: VII, sy: 167).

[11] *el-Mer'etü'l-Müslime* tercümesi için bkz. İstanbul, 28 Ağustos 1324, cilt: I, sy: 3 - 18 Kânunuevvel 1324, cilt: I, sy: 19. Yine kadın meselesiyle ilgili olarak artık *Sebîlürreşad* adıyla yayımlanan dergide Mehmet Âkif'in Ferîd Vecdî'den "Kadınlara Hürriyet-i Mutlaka Vermek İsteyenlerin Elinden Vay O Biçarelerin Başına!" başlığıyla yaptığı tercüme için bkz. İstanbul, 10 Teşrînievvel 1329, cilt: XI, sy: 267 - 24 Teşrînievvel 1329, cilt: XI, sy: 269. Âkif'in *Sırât-ı Müstakîm*'de "Hadika-i Fikriyye" başlığıyla yaptığı tercüme için bkz. İstanbul, 12 Şubat 1324, cilt: II, sy: 27 - 23 Temmuz 1325, cilt: II, sy: 48. Bu yazı dizilerinin dışında Âkif'in Ferîd Vecdî'den yaptığı müstakil birtakım çeviriler daha vardır.

[12] Halil Nimetullah'ın *Sırât-ı Müstakîm*'de "Felsefe-i Hakka" başlığıyla yaptığı çeviriler için bkz. İstanbul, 18 Eylül 1324. c: I, sy: 6 – 9 Teşrînievvel 1324, c: I, sy: 9. Hüsnüzâde Ahmed Cemal'in yine aynı dergide "Sefîru'l-İslâm ilâ Sâiri'l-Akvâm" başlığıyla yaptığı çeviriler için ise bkz. İstanbul, 4 Kanûnuevvel 1324, c: I, sy: 17 - 18 Kanûnuevvel 1324, c: I, sy: 19 ve İstanbul, 8 Kânunisâni 1324, c: I, sy: 22- 22 Kânunisâni 1324, c: I, sy: 24.

modernist bir çizgi takip etmiştir[13]. Ferîd Vecdî'nin çizgisini yarı ıslahatçı yarı müdafaacı olarak aktaran yazarlar da bulunmaktadır[14]. Bu doğrultuda onun, diğer ilim ve din adamlarından farklı olarak Doğu ile Batı'yı, din ile medeniyeti, eski ile yeniyi bir araya getirip yeni bir üslupla uzlaştırmaya çalıştığı, bu tarzı ile de Muhammed Hüseyin Heykel, Abbas Mahmûd Akkâd, Muhammed Ahmed Gamravî ve Muhibbuddîn el-Hatîb gibi şahısların fikir dünyasını etkilediği ifade edilmiştir[15].

2. Ferîd Vecdî'nin Mûcize Anlayışı

Meydan okuyacak ve karşı konulamayacak tarzda gösterilen hârikulâde olay, kendisiyle nübüvvet ve risâlet iddiasında bulunan kişinin doğruluğunun ortaya konulduğu iş (emir) anlamlarına gelen mûcizeyi[16], Ferîd Vecdî, risâletinin doğruluğuna delalet etmesi açısından nebînin elinde vuku bulan olağanüstü olay, şeklinde tanımlamış ve bunun o peygambere uyulmasını sağlamak için bir sünnetullah olarak gerçekleştiğini ifade etmiştir[17]. Vecdî'nin tarifte ortaya koyduğu mûcizenin nübüvvete delalet ettiği hususu kelâmcılar arasında kabul gören anlayıştır[18].

Elinde zuhur eden nebînin sıdkıyetine delalet etmesi için mûcizede bir takım şartlar aranır. Bunları onun ilahî bir fiil ve hârikulâde bir olay olması, nübüvvet iddiası ve meydan okuma esnasında gerçekleşmesi, iddiaya mutabık bulunması, nübüvvet iddiasından sonra zuhur etmesi, peygamber elinde ortaya çıkması ve peygamberi yalanlamaması şeklinde sıralamak mümkündür[19]. Konusu açısından mûcize 1- Hissî mûcizeler 2- Haberî mûcizeler 3- Aklî mûcizeler olmak üzere üç kısma ayrılır. Gayesi açısından ise mûcize hidayet, nusret, ikram ve helak mûcizeleri olarak taksim edilir[20].

Aklî mûcizelere daha fazla önem veren Ferîd Vecdî'ye göre yaşadığımız asır ilahî kitapların ve evvelki itikadların dahi bir terazide tartıldığı, önceki ümmetlerin binlerce yıldır doğruluğunda birleştiği hususlarda bile aklın şüphe içerisinde bulunduğu

[13] Muhammed Muhammed Hüseyin, *el-İtticâhâtu'l-Vataniyye fi'l-Edebi'l-Muâsır*, II, 334.
[14] Fazlurrahman, *İslâm*, s. 307.
[15] H. Mehmet Soysaldı, "Muhammed Ferîd Vecdî, Tefsiri ve Tefsirdeki Metodu", s. 3, Şahin Güven, "Muhammed Ferid Vecdi El-Mushafu'l-Müfesser İsimli Tefsiri", *Bilimname*, 2010/2, c: VIII, sy: 19, s. 137-152
[16] Sa'deddin Teftazânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, V, 11.
[17] Ferîd Vecdî, *Dâiretu'l-Maarif*, VI, 200.
[18] Fatih Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açıdan Mûcize*, s. 52.
[19] Halil İbrahim Bulut, *Nübüvvetin İspatında Mûcize*, s. 21-35.
[20] Bulut, *Nübüvvetin İspatında Mucize*, s. 35-45.

ve bu ilmî anlayışa itibar etmeyenin ise kıymetinin düştüğü bir çağdır[21]. Onun çizdiği bu tablo aslında kendisinin meselelere bakış tarzına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Nitekim o, mûcizeler konusuna bu çerçevede yaklaşmış ve ilgili yorumlarını bu minval üzere gerçekleştirmiştir.

Ferîd Vecdî *el-Medeniyye ve'l-İslâm* adlı eserinde mûcizeler konusunda çarpıcı bir tavır sergilemektedir. Ona göre insanlar biri aklın tufûliyyet (çocukluk) dönemi, diğeri kemale erdiği çağ olarak ele alınabilecek iki süreçten geçmişler, birinci devirde Allah insanlara, kendilerini şaşkınlığa düşürüp işin sırrını çözmekten âciz kalacakları hissî mûcizeler göndermiştir. Şimdiki gibi aklın kemale erdiği, insanlığın rüşdüne ulaştığı bir çağda ise bu tür kevnî mûcizelerin büyük bir ehemmiyeti kalmamıştır. Zira ilmin gelişmesiyle artık şüpheler çoğalmıştır. Yaşadığımız asırda böyle bir olayın faili olacak kişi önce insanları aldatma ile itham edilecek, bu tür ithamlardan kurtulduğunda da onun mûcizeleri çeşitli sebepler üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır. Kaldı ki ona göre bugün Avrupa'da spiritizma alanında öylesine gelişmeler yaşanmaktadır ki, bu yapılanların ne olduğunu bilmeden onu müşahede edenler de bunları birer büyük mûcize olarak görmekten kendilerini alamayacaklardır. Spiritizma ehlinin yaptıkları tabi ki peygamberlerin gösterdikleri mûcizeler kabîlinden bir hâdise değilse de, eşyanın zâhirine göre hüküm veren ilim ehli katında bu tür olayların bir değerinin olmadığı da açıktır[22].

Ferîd Vecdî, bugün Avrupalı ilim adamlarının geçmiş mûcizeleri inkâr etmelerini de artık hissî mûcizeler çağının geçtiğinin bir işareti olarak görür. Temelde geçmiş mûcizeleri inkâr ederek doğru bir tavır alamayan bu yaklaşımın, artık itikad değil, akıl ve ilim çağında bulunulduğunu gösterme bakımından bir gerçeklik payına sahip olduğunu savunur. Vecdî'ye göre bu tür sebeplerden dolayı İslâm da, mûcize ve insanları şaşkınlığa düşürecek olağanüstü hadiselerden sarf-ı nazarla insanları akıl ve ilim yoluna davet etmiştir. Vecdî, bu hususta çok değişik bir argümana başvurarak

[21] Ferîd Vecdî, "Takîb alâ Hâze't-Takîb", s. 593.

[22] Ferîd Vecdî, *el-Medeniyye ve'l-İslâm*, s. 90-91. Ferîd Vecdî, İslâm ile birlikte artık insan aklının kemale ermesinden dolayı kevnî mûcizelerin pek bir ehemmiyetinin kalmadığı şeklindeki görüşünü ortaya koyarken Muhammed Abduh'tan etkilenmiş olmalıdır. Abduh'a göre İslâm ile olgunluk çağına giren insan açısından artık kevnî mûcizelerin onu imana yönlendirmesi gibi bir durum söz konusu değildir. bkz. Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, I, 315.

Allah'ın ileriki zamanlarda tabiat kanunlarını aşan mûcizelerin değil, akıl temeli üzerine yükselen ilmin etkinliğinin artacağı bir dönemin geleceğini bildiği için İslâm'ı bu şekilde mûcizelerden uzak bir sûrette gönderdiğini belirtir[23].

Müellifin hissî mûcizelere olumsuz yaklaşmasının bir nedeni de Allah'ın insanları kendisini hikmet ve kudret sahibi olarak tanımaya davet edip bunu onları etraflarını müşahedeye (gaye delili) çağırmak üzerinden yaparken, hissî mûcizelerin bir anlamda bu metoda uygun olmamasıdır. Allah'ın vahdâniyetinin ve âhiretin varlığının ispat yolu bu müşahede ve tefekkürden geçmektedir[24]. Ona göre aklı ve düşünmeyi ön plana alarak gelen İslâm, geçmiş insanlardan farklı olarak Müslümanları mûcizeler yoluyla değil, akılları ve tefekkürleri üzerinden dine çağırmaktadır. Allah, hevâsı peşinde koşan bazı kişilerin insanları kendi arzuları doğrultusunda yönlendirmek için dine bir kısım hurafeler sokacaklarını bildiğinden doğru ile yanlışın tek ayırt edici vasfı olan ilmî delilin talep edilmesi anlayışını İslâm özelinde yerleştirmiştir[25].

Ferîd Vecdîi'nin İslam'ın mucizeler yoluyla değil, tefekkür üzerinden insanlığı kuşattığı şeklindeki mütalaasının bir benzerini Musa Cârullah da (ö. 1369/1949) yürütmektedir. Cârullah'a göre İslâm, mucizenin cevazını itikaden ortaya koysa da onda nübüvvetin isbatı olarak mucize temel mevkiyi işgal etmemektedir. Hz. Peygamber'in elinde mucizeler zuhur etse de onlar, ne onun nübüvvetinin doğruluğu ne de İslam'ın hakikati hususunda esas olmuştur. Nübüvvetin temeli şeriat vazetmek ve insanları güzelliklere yönlendirmek olduğuna göre risalet hususunda mucizeler umde olarak görülemez[26].

el-Medeniyye ve'l-İslâm adlı eserinde çizdiği tablo ile Vecdî, hissî mucizelerin vukuu hususunda olumsuz bir ifade kullanmasa da, son ilahi dinin gerçekliğinin modern çağda bu tür mucizeler ile değil, dönemin anlayışına uygun açıklamalar ile ortaya

[23] Ferîd Vecdî, *el-Medeniyye ve'l-İslâm*, s. 91.

[24] Ferîd Vecdî, *el-Medeniyye ve'l-İslâm*, s. 91-92.

[25] Ferîd Vecdî, *el-Medeniyye ve'l-İslâm*, s. 92. Ferîd Vecdî, İslâm'ın tespit ettiği kurallara göre her dinî akidede akla dayanmanın zorunlu, tasdiki istenen her meselede delil talep etmenin gerekli ve seleften miras alınan inanca müteallik konuları mutlak mânada kabul etmeyip onu akıl ve ilim süzgecinden geçirdikten sonra bir delile mebni olarak ona inanmanın lüzumlu olduğunu düşünmektedir. bkz. Ferîd Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye*, s. 105. Vecdî, Kur'ânî hikmetin dayandığı ilkeleri sayarken bunlardan biri olarak onun müminlere meseleleri tahkik ederken vehim ve miras alınan anlayışlara değil, ilmin takrirlerine dayanmayı tavsiye ettiğini zikrederek benzer ilkeleri öne çıkarmaktadır bkz. Ferîd Vecdî, "el-Hikmetü'l-Kur'âniyye ve'l-Felsefetü'l-Yunâniyye", s. 355.

[26] Mûsâ Cârullah, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, s. 76-77.

konulabileceğini ihsas etmiştir. Bunun yolunun da akıl ve ilimden geçtiğini düşünerek, İslâm'ı modern ilmin karşı çıkamayacağı hususlar ile savunma peşinde olmuştur. İslâm'ın, hakkında birtakım şaibeler ileri sürülebilecek hissî mucizeler yoluyla değil, ilmî ve aklî mucizeler ile beslendiğini savunarak da onun modern çağlara uyumlu bir din olduğunu ispat etmek istemiştir. Onun bu şekilde bir yol benimsemesini, Avrupa'nın akıl ve ilme zıt unsurlar barındırdığı düşüncesiyle Hristiyanlığa karşı yönelttiği eleştirilerin İslam için geçerli olmadığını ortaya koyma çabaları olarak da okumak mümkündür.

Ferîd Vecdî'nin *el-Medeniyye ve'l-İslâm* eserinde mucizeler hakkında ortaya attığı olumsuz görüşlerini daha olumlu ifadelere çevirdiği çalışmaları da vardır. Nitekim ansiklopedik mahiyette kaleme aldığı eserinde "hareka" kökünden türeyen bir kelime olarak incelediği "harikulade" maddesi altında genel anlamda evreni maddeden ibaret gören materyalist anlayışa ve onun harikuladelik hakkındaki düşüncesine karşı çıkmakta ve okuyucuyu "spiritizma" maddesine yönlendirerek meselenin ilmen izahının yapılamayacağı düşüncesini reddetmiş olmaktadır[27].

Ferîd Vecdî, yazacağı tefsir eserine mukaddime olarak yayımladığı çalışmasında "Kur'an Nazarında Mûcize" başlığı altında da mucizelere nisbeten müsbet yaklaşmıştır. Burada Kur'an ve sünnette vârid olan pek çok mûcize ve keramete yer vermiş, bu meyanda ateşin Hz. İbrahim'i yakmaması, Hz. Mûsâ'nın elinde âsanın yılana dönüşmesi, Hz. Îsâ'nın ölüleri diriltmesi, Hz. Peygamber'in parmaklarından suyun fışkırması, Hz. Süleyman'ın göz açıp kapayıncaya kadar Belkıs'ın tahtını getirtmesi gibi olaylar ile Hızır ve Ashab-ı Kehf gibi kıssalara değinmiştir. Bu mûcize ve keramet örneklerini sıraladıktan sonra meseleyi ilmî veçheden açıklama ihtiyacı hissetmiş ve insanın aklî melekelerini geliştirerek madde âlemine nüfûz edip akla gelmeyecek keşifler yapmasını mûcizelerin olabilirliğini ispat amacıyla kullanmıştır. Ona göre nefsini düşüklüklerden koruyup kalbini Allah'tan başka her şeyden temizleyerek nübüvvet veya velayet mertebesine ulaşan kişilerin elinde, değil işitenin, neredeyse görenin dahi kabul etmeyeceği düzeyde bazı olağanüstü olayların gerçekleşmesi mümkündür. Kendisini duyular dünyasının dar alanına hapsetmeyen basiret ehli, bu tür

[27] Ferîd Vecdî, *Dâiretu'l-Maarif*, III, 696-697.

hârikuladelikleri Allah'ın bazı özel insanlara bağışladığı yetkinliğin bir yansıması olarak değerlendirir. İnsanın ruhani kemaliyeti bir kurbiyet ve marifet seviyesine gelip, ruhî kuvvesi bedenin bağlarından kendisini kurtardığında kâinat ona kendisini açar ve artık o kişi, ruhunun maddeye olan tesirinin, elinin etkisinden daha kuvvetli olduğunu ve kendisini maddenin esaretinden kurtardıktan sonraki halinin duyu azalarını kullanımındaki seviyesinden daha kâmil olduğunu farkeder. Müellif, kendisinin bu konuda yaptığı açıklamaların ilim ve akla zıt olmadığını belirttikten sonra bugün Avrupa'nın ruhun sırlarını keşfetme yolunda ilerlemeler sağladığını ve ruh çağırma işlemlerinin, artık his ve tecrübeye dayanarak (deney-gözlem) ruhanî bir âlemin mevcudiyetini kanıtladığını belirtir. Tevatür yoluyla nakledilmesi şartıyla peygamber mûcizeleri ile evliya kerametlerinin gerçek olduğu hususunda bir şüpheye mahal olmadığını ifade eder[28].

Müellif ruhçuluk ve ruh çağırma celselerinde peygamberlerle kıyaslanamayacak bazı insanların elinde bile gerçekleşen birtakım olağanüstü olayların peygamber elinde vuku bulmasından daha doğal bir şey olamayacağını belirtir. Bir yanlış anlamanın önüne geçmek için de kendisinin ruhçuluk deneylerinde gerçekleşen hadiselerin bir nevi mûcize olduğu gibi bir düşünceyi savunmadığını söyler. Kendisini dünyanın dar maddi kalıplarına sıkıştıran insanların bu deneylerde gerçekleşen müthiş olayları idrak etmede zorlansa da bu tür olağanüstü olayların tabiat âlimleri elinde gerçekleştiğini, bunun da mûcizeleri daha anlaşılır bir hale getirdiğini ileri sürer[29].

Ferîd Vecdî'nin genel anlamda mûcizeleri kabul ettiği yerlerde meseleyi ruhun varlığını isbatlamaya yönelik yapılan deneyler veya hakkında pek çok şâibe bulunan ruh çağırma celseleri üzerinden açıklamaya çalışması dikkat çekicidir. Bu durum, kendisinin mûcizeleri kabul ederken çağdaş ilmî çevrelerde onaylandığına inandığı

[28] Ferîd Vecdî, *Mukaddimetu Safveti'l-İrfan,* s. 169-170. Vecdî, temel inanç konularından biri olan nübüvvet ve bu kurumun en önemli öğelerinden olan nebîleri ve vahyi de yine ruhanî âlemin varlığının ispatı üzerinden ortaya koymaya çalışır. bkz. Ferîd Vecdî, *Mukaddimetu Safveti'l-İrfan* s. 137-140. Ferîd Vecdî, tefsirinde Hz. Mûsâ'nın âsasının yılana dönüşmesinden bahseden âyeti (Şuarâ 26/32) izah ederken ilave bir açıklama getirmemekte, olayı aynen âyette geçtiği üzere aktarmakta, yine yed-i beyzâ mûcizesinde de sadece âyetin (Şuarâ 26/33) muhtevasını olduğu gibi zikretmektedir. bkz. Ferîd Vecdî, *el-Mushafu'l-Müfesser*, s. 487. Hz. Süleyman'ın Belkıs'ın tahtını çok kısa sürede getirtmesinden bahseden âyetin (Neml 27/40), Hızır ile Hz. Mûsâ'nın kıssasını anlatan âyetlerin (Kehf 18/65-82) ve Ashâb-ı Kehf'in mağarada 309 sene kalmasını konu edinen âyetin (Kehf 18/25) tefsirinde de aynı tavrını sürdürmektedir. bkz. Ferîd Vecdî, *el-Mushafu'l-Müfesser*, s. 503-504, 496-499, 390.

[29] Ferîd Vecdî, *Dâiretu'l-Maarif,* VI, 202-203.

yollardan onu isbat etme, diğer bir ifadeyle modern ilmî verilerle görüşünü tasdik etme ihtiyacı içinde bulunduğunu göstermektedir. Vecdî, mûcizeleri kabul ederken, onun varlığını sadece Kur'an'da geçtiği için olduğu gibi onaylama ve herhangi bir şekilde başka bir ispat yoluna başvurmama gibi bir tavır sergileyememektedir.

Müellifin kevnî mûcizelere karşı ihtiyatkâr tutumunu onun şu görüşü üzerinden de ortaya koymak mümkündür: Buna göre bir olayı velev ki bir parça zorlamayla da olsa basit sebeplere ircâ etmenin mümkün olduğu durumlarda onu hemen mûcize şeklinde değerlendirmek doğru bir tavır değildir. Zira bu konularda ince eleyip sık dokuyan kişilerin araştırma ve tetkiklerine, ilmî ilkelere bağlılığa özen gösteren insanların bakış açılarına uyum sağlayabilmek için böylesi bir yol izlemek daha uygun ve daha güvenilirdir. Zira çağdaş dünyada tam karşılığı olmayan bir şekilde meseleleri ortaya koyup tahlil etmek, savunulan davayı genel kabule mazhar olmaktan uzaklaştırır[30]. Müellif, bu tutumunun bir örneği olarak Fil suresinde anlatılan kuşların, küçük veya büyük, görülen yahut görülmeyen hepsini birden içine alacak şekilde mutlak olarak kullanıldığını ve burada çiçek ya da kızamık mikrobunun *Ebrehe* ordusunu felakete uğrattığını söylemenin mümkün olduğunu savunan Abduh'un görüşüne tâbi olur[31]. İlkesel olarak dile getirdiği bir prensibe uyarak bu kuşlar ifadesinin *tâun* (veba) mikrobu şeklinde anlaşılmasının önünde bir engel bulunmadığını iddia eder[32].

Sonuç olarak Ferîd Vecdî'nin mûcizeleri kabul hususunda geçmiş ulemânın sergilediği teslimiyetçi tavrı göstermediğini söylemek gerekir. O, pek çok hissî mûcizeyi isim isim zikrederek bunların gerçekleştiğini belirtmiş, insanın aklî gücü ile madde üzerinde çeşitli tasarruflarda bulunabilmesini örnek vererek kalbî saflığa ulaşmış kimselerin Allah'ın izniyle kâinat üzerinde birtakım tasarruflar meydana getirebileceğini ifade etmişse de mûcize gibi olağanüstü olayları açıklarken pozitif ilmin verilerine büyük bir itimad göstererek onlardan istifade yolundan uzak durmamıştır[33].

[30] Ferîd Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye,* **s**. 184.

[31] Hüseyin b. Ali b. Hüseyin Harbi, *Kavâidü't-Tercih inde'l-Müfessirin,* II, 380.

[32] Ferîd Vecdî, *el-Mushafu'l-Müfesser,* s. 811.

[33] Sema Geyin, "Muhammed Ferîd Vecdî'nin Tefsir Anlayışı ve Yaşadığı Dönem Açısından Tefsirinin Değerlendirilmesi", s. 143-144.

2. a. Hz. Muhammed'e Nispet Edilen Hissî Mûcizeler

Ferîd Vecdî, Hz. Muhammed'in mûcizelerini değerlendirirken onları hem diğer peygamberlerin zamanı ve onların elinde zuhur eden mûcizelerle kıyaslamış hem de müstakil bazı açıklamalar getirmiştir. Nitekim Allah'ın Hz. Mûsâ'ya âsa ve yed-i beyzâ, Hz. Îsâ'ya ölüleri diriltme, körlüğü ve alaca hastalığını iyileştirme mûcizesi verirken, Hz. Muhammed'e kalplerin yumuşadığı, aklın yüceldiği, şuurun kemale erdiği bir çağda peygamber olduğu için kevnî mûcizeler değil; hikmet, hakkı yüceltip bâtılı alaşağı etme, ruhları ve akılları davet ve güzel yaşayış yoluyla etkisine alma mûcizesi verdiğini ifade ederken ilk yolun bir örneğini sunmuştur[34].

Müellife göre Hz. Muhammed'in mûcizesi diğerlerinden daha kuvvetlidir. Zira bir kuşkucunun diğer mûcizeler hakkında bir şüpheye kapılma ihtimali imkân dâhilindedir. Halbuki bir zenginliği yahut bir makamı olmaksızın tek bir ferd olarak gönderilen Hz. Peygamber'in, kendisine ittiba eden insanların inancını değiştirmesi ve onları birleştirmesi, onlar için bir devlet mekanizması oluşturup onları yüce düsturlarla bezemesi ve sınırlı bir vakitte onları izzetle donatması, tek kelimeyle böylesi bir inkılâb gerçekleştirmesi onun nübüvveti için bir mûcizedir. Vecdî, Hz. Peygamber'in Kur'an gibi aklî bir mûcize ile gönderilmesinden onun hissî mûcizesi olmadığı gibi bir sonuç çıkmayacağını söyleyerek ona belki diğer peygamberlerden daha fazla kevnî mûcize verildiğini, ancak bunun onun davetinin esasını oluşturmadığını ifade eder. Hz. Peygamber'in parmakları arasından suyun fışkırması, yiyeceklerin üzerine elini koymasıyla bu gıdaların bereketlenip çoğalması, hatta ölüleri diriltmesi gibi pek çok hususlardan bahseden rivâyetin bulunduğunu söyleyen müellif, bugün için artık mûcizelerin imkânını maddiyyûn dışında kimsenin inkâr etmediğini, ancak bunu inkârın doğru bir tavır olmadığını belirtir. Avrupalı bilim adamlarının ruh üzerine yaptıkları deneylerle artık maddî kanunlardan daha yüce olan bir ruhî gücün varlığına ulaştıklarını ve bunun özel şartlarda bu düzenin kanunlarını iptal eden ve aşan hârikulâdelik oluşturabileceği kanaatine vardıklarını, bu mânada artık mûcizelere mümkün gözüyle bakıldığını söyler[35].Vecdî'ye göre nübüvvet çağlarının en ayırt edici yönü o dönemde

[34] Ferîd Vecdî, *Dâiretu'l-Maarif,* VI, 200-201.

[35] Ferîd Vecdî, *Dâiretu'l-Maarif,* VI, 201-202. Ferîd Vecdî, mûcize maddesinde İslâm'ın kevnî mûcizeler karşısındaki konumu hakkında verdiği bilgilerin bir benzerini keramet maddesinde de tekrarlar. İslâm'ın mûcizeleri

birtakım mûcizelerin bulunmasıdır. Dinlerin onun ifadesiyle mitolojik alanında bu tür hadiselere dair pek çok aktarım da bulunmaktadır. Mûcizeler, ona şahit olan insanların onu gösteren peygamberlere itaat etmelerinde oldukça etkin olmuşlardır. Hz. Peygamber'in risâleti döneminde de bu tür hadiseler gerçekleşmiş ve bunlar diğer peygamberler zamanında vukû bulan mûcizelerden çok daha etkili ve güçlü bir şekilde ortaya çıkmışlardır. Ancak müellif bu ifadelerinden sonra onun mûcizeleriyle gözlemle (hissî) ispat edilemeyecek veya hakkında başka şekilde açıklamalar getirilebilecek kevnî olağanüstülükleri değil, daha önce benzeri olmayan bir şekilde ahlâkî ve sosyal inkılâbları çok kısa sürede gerçekleştirmesini kastettiğini belirterek olayı kevnî mûcize boyutundan uzaklaştırmaya gayret etmiştir[36]. Böylece müellif, klasik kelâmcıların mûcizenin oluşumu hakkında koştukları şartları göz ardı eden bir yaklaşım sergilemiştir. Ona göre Hz. Peygamber eliyle gerçekleşen bu inkılâbların insanlık tarihinde eşi benzeri yoktur ve bu durum Hz. Muhammed'in risâletini tek başına kanıtlamak için yeterlidir[37]. Hz. Peygamber'in oldukça süratli bir şekilde gerçekleştirdiği ve kendisinin de şahidi olduğu gelişmeler aslında mûcize kelimesinin bile karşılamaktan âciz kalacağı büyüklükte bir hârikulâdelik barındırmaktadır[38]. İslâm'ın normal süreçlerden farklı ve öncesinde benzeri olmayan bir şekilde ümmet ve devlet oluşturması, sosyoloji ilminin önünde saygıyla eğileceği bir mûcize olduğu gibi, bu iki unsurun bekası ve büyük neticeler gerçekleştirmesi de diğerinden asla daha düşük olmayan bir başka mûcizedir[39]. Nübüvvetin ilmî ve aklî açıdan gerçekliğini ortaya koymak için nebîlerin getirdikleri

davetinin temel unsuru yapmadığını, aklın tüm gayretini sarf ettikten sonra ulaştığı şeyin hak, fırlatıp attığının ise bâtıl olduğunu söyler. bkz. Ferîd Vecdî, *Dâiretu'l-Maarif,* VIII, 125. Ferîd Vecdî nübüvvetin imkânını da yine ruh üzerinden izah etme anlayışı içinde bulunmaktadır. Ona göre tecrübe yolu üzerinde Avrupalı ilim adamları bir ruhun varlığına, bunun müthiş bir yetkinliğe sahip olduğuna ve onun maddeden mücerred ruhlarla ittisale geçip onlardan vehim ve hayal ürünü şeyler değil, bizzat müşahede olunan haberler aktarabileceğine ikna olmuşlardır. Artık çağdaş ilim bu konular hakkında böylesine sözler söyleyebiliyorken bu hususları inkâr açık bir dalâlet, bağışlanamayacak bir hatadır. bkz. Ferîd Vecdî, *Dâiretu'l-Maarif,* IX, 768-769.

[36] Ferîd Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye*, s. 184. Ferîd Vecdî, Hz. Muhammed'in sîretini incelediği yazı dizisinde mûcizeler hakkında kullanmış olduğu mitoloji (esâtir) tabirini, bu sefer kendi yazdığı ansiklopedisinde yer alan nübüvvet maddesinde, mûcizelere karşı olumsuz tavır sergileyen bazı müfekkirlerin görüşü olarak aktarmaktadır. bkz. Ferîd Vecdî, *Dâiretu'l-Maarif,* IX, 799.

[37] Ferîd Vecdî, *es-Siretü'l-Muhammediyye,* s. 133.

[38] Ferîd Vecdî, *es-Siretü'l-Muhammediyye,* s. 136. Vecdî'ye göre Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği bu müthiş değişimlerin mûcize olarak anılmasının asıl nedeni, bunun yeterli gelişim şartlarını taşımayan ve bu atmosferi yaşamayan bir çevrede gerçekleşmiş olmasıdır. bkz. Ferîd Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye,* s. 194.

[39] Vecdî, müminlerin kalbinin Allah tarafından birbirine ısındırılmasından bahseden Enfâl sûresinin 62-63. âyetlerinden hareketle Cenâb-ı Hakk'ın bu mûcizeyi insanlara beyan ettiğini söylemektedir. bkz. Ferîd Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye,* **s.** 194-195.

düzenin asırlarca devam eden bir başarı ihdas etmelerini görmek tek başına yeterlidir. Yalancı olan bir insanın böylesi bir başarı elde etmesi mümkün değildir[40].

Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği terakkî ve ilerlemeleri onun nübüvvetinin en büyük kanıtlarından biri olarak gören müellife göre, peygamber eliyle demirin yumuşatılması, ölülerin dirilmesi, kör kayalardan suyun fışkırması, Hz. Peygamber eliyle gerçekleşen cahil nefislerin medenîleşmesi, ruhî hayat kaynaklarının coşması, kalplerde kahramanlık temellerinin atılması gibi hadiselerden daha büyük mûcize değildir. Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği bu olağanüstü haller sonuç açısından ilkine nisbetle daha tesirlidir. Ayrıca bahsi geçen o cüz'î mûcizeler araştırıcıların şüpheyle yaklaştığı, maddiyyûnun ise inkâr ettiği mûcizeler iken Hz. Muhammed'in gerçekleştirdikleri ise inkârı mümkün olmayan, gözler önünde cereyan eden ve eski milletlerde (aynı güçte olmasa da) benzeri yaşanmış kanıtlar şeklindedir. Vecdî, bu söylediklerine karşı çıkılarak bahsettiği inkılâbların imanın etkinliğiyle gerçekleşmiş olup bunun mûcize seviyesinde görülmemesi gerektiği yönündeki muhtemel bir itiraza ise, sorduğu birtakım karşıt sualler ve Müslümanların eski dönemleriyle yaptığı bir kısım mukayeseler üzerinden cevap verir ve bu değişimi bir mûcize olarak görmek gerektiğini ifade eder[41].

Vecdî, Bedir savaşında az sayıdaki Müslümanların kendilerinden kat kat fazla olan müşriklere galebe çalmasını da bir mûcize olarak aktarır. Bu olayın inancın gücü gibi psikolojik bazı sebepler üzerinden açıklanmasını doğru bulmaz. Müslümanların bu savaşta biner kişilik melek ordusuyla takviye edildiğini vurgulayan âyetlere (Enfâl 8/9) atıf yapmakla birlikte müellif meselenin daha çok, az sayıdaki Müslümanların kendilerinden çok daha kalabalık müşriklere karşı kazandığı zafer boyutu üzerinde durur ve bunu mûcize olarak değerlendirir[42]. Vecdî'nin Bedir savaşının içinde taşıdığı hârikulâdelik boyutunu izah etme aşamasında bu hadiseyi bir mûcize olarak naklederken hemen peşinden bu olayda kendisinin zikredeceği i'caz boyutunun

[40] Receb el-Beyyûmî, *Muhammed Ferîd Vecdî*, s. 194.

[41] Ferîd Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye*, s. 196-197. Ferîd Vecdî, Hz. Mûsâ'nın âsasını kayaya vurması neticesi oradan suyun fışkırması mûcizesinin yer aldığı âyeti (Bakara 2/60) tefsir ederken farklı bir izah getirmemekte, olayı kısaca açıklamakta ve İsrâiloğullarının on iki kabilesi için on iki pınarın fışkırdığını ifade etmekle yetinmektedir. bkz. Ferîd Vecdî, *el-Mushafu'l-Müfesser*, s. 12.

[42] Ferîd Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye*, s. 185-191.

"mahsûs (müşahede edilebilir) hadiseler" kabilinden olduğunu beyan etmesi dikkat çekicidir[43]. Böylece o, yine kelâmcıların mûcizeler için aradığı şartların gerçekleşmediği bir hadiseyi olağanüstü bir olay şekline büründürme tavrını sürdürmüş olur.

Müellif, Hz. Peygamber'in Hudeybiye Barış Antlaşması'ndaki duruşunu ve sonrasında gerçekleşen olayların tamamen kendisini haklı çıkarmasını da yine onun nübüvvetinin en büyük delillerinden biri olarak aktarır. Bunu ilâhî vahyi göz ardı ederek tahlil etmenin mümkün olmadığını savunur ve bu hadiseyi bir nevi mûcize şeklinde tavsif eder[44].

Ferîd Vecdî'nin, Hz. Peygamber'in eliyle gerçekleşen sosyal inkılâbları, Bedir Savaşı'nda az sayıdaki Müslümanların kendilerinden çok daha fazla olan müşriklere karşı kazandığı zaferi bir mûcize olarak nitelendirmesi dikkate şayandır. Bu yaklaşımıyla o, yeni ilmî anlayışın pek de olumlu gözle bakmadığı mûcizeleri, bilinen anlamındaki hârikulâdeliklerden uzaklaştırıp onları en azından Kur'an'da zikri geçen kevnî mûcizelere göre daha sıradan bir hale getirmekte ve çağdaş ilmî anlayışın zihin dünyasına yakınlaştıracak bir konuma çekmektedir. Müellifin Hz. Peygamber'in sîreti hakkında incelemeler yaptığı bu yazı dizisinde geçmiş kevnî mûcizeler hakkında mitoloji/hurafe (esâtîr) tabirini kullanması da hayli ilginçtir. Bu da mûcizeler konusunda Vecdî'nin kafasının karışık olduğunu göstermektedir.

Ferîd Vecdî'nin Hz. Peygamber'in mûcizeleriyle ilgili ilginç bir görüşü de onun dâhiliği meselesidir. Vecdî, mûcizeleri ilmî yoldan açıklamaya çalışıp bu konuyu kendi düşüncesine göre daha sunulabilir hale getirdiği gibi, Hz. Muhammed'in nübüvvet boyutunu da daha iyi açıklayabilmek için meseleyi dâhilik üzerinden izah etmeye çalışmış ve onun dâhiliğinin de hârikulâdelik barındırdığını söylemiştir. Bu dehayı çalışma veya tefekkür ya da başka birtakım nazariyelerle açıklamanın da ona akıl veya duyu kanalıyla ulaşmanın da mümkün olmadığını belirterek, nübüvvet ve vahyi bu yoldan anlatmanın daha kolay olduğunu savunmuştur[45]. Dehayı kişinin metafizik âlemle ruhanî ittisâlini sağlayan bâtınî akıl şeklinde ortaya koyan ve bunun sıradan insanlarda

[43] Ferîd Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye,* s. 184.
[44] Ferîd Vecdî, *es-Siretü'l-Muhammediyye,* **s**. 240.
[45] Ferîd Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye,* s. 52.

değil, onun şuuruna varan istidat sahibi kişilerde bulunacağını söyleyen Vecdî, nübüvvetin dehadan ibaret olduğu gibi bir fikri savunmadığını, ancak meseleyi bu şekilde ortaya koymanın vahyi daha anlaşılır hale getirdiğini belirtmiştir[46].

2. b. İsrâ ve Mi'rac Olayı

Ferîd Vecdî, naslara çağdaş ilmî anlayışın verileri doğrultusunda yaklaşma tavrını isrâ olayı hakkında verdiği izahlarla da sürdürür. İsrâ olayının bedenen ve ruhen yahut sadece ruhen gerçekleştiği yönünde farklı görüşler olduğunu belirttikten sonra bunun bedenen ve ruhen meydana geldiğini düşünen selef ulemânın bu görüşleriyle muhal bir hadiseye inanma gibi bir eleştiriye muhatap olamayacaklarını açıklar. Bu olayda Mekke-Kudüs arasındaki mesafenin çok kısa sürede alınmasının imkânını, dünyanın güneş etrafındaki dönüş hızı üzerinden izah eder. Onun bir vasıta olmaksızın gerçekleşmesinden hareketle muhal görülmesi ihtimaline karşılık da şahsî fikrini serdeder. Ona göre nübüvvetle ilgili bu tür kapalı konularda üstün ruhî melekelere sahip olan kişinin ruhuyla görünür âlemin duvarlarını aşarak ruhlar âlemine yönelmesi ve kalbiyle oranın hayranlık uyandıran hallerine ulaşması mümkündür. Nitekim insanın meleklerin ilhamıyla ulvî; şeytanın vesvesesiyle süflî ruhlar tarafından yönetilmesinin gösterdiği üzere bu olayın muhalliğine hükmedilemez. Buna karşılık Müslüman olup da bu tür melekelere sahip olmayan kişi, böylesi hadiseler karşısında kendisine itimat edebileceği ve düşmanına kendi silahıyla karşı koyabileceği bir delile ihtiyaç duyar. Böyle bir kişiyi ikna için bir kısım tabiat âlimlerinin ruh çağırma meselesindeki tecrübelerinden faydalanarak sırf ruhî kuvve ile bedenin intikali keyfiyetini insan zihninde canlandırmak mümkündür. Müellif, bu ruh çağırma delilini kullanırken Avrupalı ilim adamlarının doğruluğunda şüphe etmeyeceği bir hususla konuyu aydınlatmaktan duyduğu mutluluğu da dile getirmeden geçmez[47]. Bu konuda yaptığı bazı alıntılardan sonra meseleyi Hz. Peygamber'in yaşadığı isrâ hadisesine getirir ve böylesi yüce bir ruha sahip olan bir zâtın bedenen bu tür bir olayı yaşamasının muhal olamayacağını belirtir[48].

[46] Ferîd Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye,* s. 54.
[47] Ferîd Vecdî, *el-İslâm fî Asri'l-İlm,* I, 315-319.
[48] Ferîd Vecdî, *el-İslâm fî Asri'l-İlm,* I, 319-320.

Müellif, ansiklopedik çalışmasında da isrâ hadisesinin bedenen ve ruhen gerçekleşmesinin mümkün olduğunu söyledikten sonra sözü yine ruhî tecrübeler üzerine getirir ve Avrupalı tabiat âlimlerinin onlarca yıl süren deneyleri sonucunda ulaştıkları neticelerin, bu hadisenin imkânı önünde bir engel bulunmadığı hususunu gösterdiğini belirtir. Bu hadisenin ilmî gerekçesini sunamamanın olayın inkârını gerektirmeyeceğini, meselenin aklî açıdan birtakım zorlukları beraberinde getirse de, ruh konusunda yapılan deney ve gözlemlerin isrâ hadisesinin muhal olamayacağını ortaya koyduğunu söyler. İsrâ olayı hakkında olumsuz konuşmayan Vecdî, konu mi'raca gelince tavrını değiştirir ve onun muhal olduğunu iddia eder. Ona göre bugünün ilmî anlayışına göre sema bir tavan gibi düşünülmemekte ve sonsuz fezadan oluşup gezegenlerin yörüngelerinde seyreden bir âlem olarak anlaşılmaktadır. Kur'an'da semanın bir tavan veya ona benzer bir şey olduğu vehmi uyandıran ifadeler te'vile tâbi tutulmalıdır. Gökyüzünün tavan olduğu anlayışı çağdaş astronomi verilerinin dışında akla ve hisse de aykırıdır. Astronomi ile ilgili bu tip meselelerde eski görüşe bağlanıp kalmak doğru değildir. Allah bir yanlışa düşmekten koruyacak şekilde insana te'vil imkânı sunmuştur. Bu olay esnasında gerçekleştiği bildirilen Hz. Peygamber'in göğsünün yarılıp kalbinin çıkarılması, Burak adlı binite bindirilmesi ve benzeri olaylar yine aklen ve hissen muhaldir. Bu gibi olaylarda mümine yakışan tavır aklı hakem tayin etmektir. Zira Kur'an, itikadî alanlarda aklı ölçü kabul etmiş, akla zıt olan hususlarda ise ilgili nasları te'vil hakkı vermiştir. Bu olay da akla zıt olduğundan onun da te'vil edilmesi gerekir. Mi'racın uyku esnasında gerçekleştiği fikri, kişiyi akla aykırı görüşleri savunma tehlikesinden koruyacak bir görüştür. Sonuç itibariyle Vecdî'ye göre isrâ ve mi'rac yahut tek başına mi'rac, "*Biz sana o rüyayı ancak insanları sınamak için vesile yaptık*" (İsrâ 17/60) âyetinin ortaya koyduğu üzere Hz. Peygamber'in gördüğü bir rüyadan ibarettir[49].

Ferîd Vecdî, yazdığı tefsirinde isrâ olayını (İsrâ 17/1) değerlendirirken de bu olayın bedenen ve ruhen gerçekleşmesinin önünde bir muhaliyetin olmadığını, yine Avrupa'da yapılan ruhla ilgili araştırmalara atıfla ispat eder[50]. Görüldüğü üzere Vecdî,

[49] Ferîd Vecdî, *Dâiretu'l-Maarif,* VI, 328-329.

[50] Ferîd Vecdî, *el-Mushafu'l-Müfesser*, s. 370; Sema Geyin, "Muhammed Ferîd Vecdî'nin Tefsir Anlayışı ve Yaşadığı Dönem Açısından Tefsirinin Değerlendirilmesi", s. 146.

hem isrâ'nın imkânını hem de mi'racın muhalliğini ortaya koyarken meseleyi modern ilmin kriterlerine tâbi tutmakta, mümkün gördüğünü (isrâ) ilmî yollardan ispat etme, muhal addettiğini (mi'rac ve bu esnada gerçekleşen bazı olaylar) de yine aynı anlayıştan hareketle reddetmektedir. Böylece mûcizeleri ilmî anlayışa ircâ görüşünü sürdürmektedir.

2. c. Hz. Peygamber'in En Büyük Mûcizesi Kur'an'ın İ'cazı

Ferîd Vecdî'nin, mûcizelerle ilgili olarak üzerinde durduğu konulardan biri de Kur'an'ın i'cazıdır. Vecdî, Kur'an'ın i'caz yönünü anlatırken önce Bakara sûresinin 23. âyetinde yer alan "*Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüpheye düşüyorsanız, haydi onun benzeri bir sûre getirin, eğer iddianızda doğru iseniz Allah'tan gayri şahitlerinizi (yardımcılarınızı) de çağırın*" ifadeleri ile İsrâ sûresinin 88. âyetinde geçen "*De ki: Andolsun, bu Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymak üzere insü cin bir araya gelseler, birbirlerine destek de olsalar, onun benzerini ortaya getiremezler.*" ilâhî kelâmına atıfta bulunarak bu âyetlerin onun i'cazını ortaya koyduğunu belirtir[51]. Kelâmcıların ısrarla vurguladıkları belâgat mûcizesi dışında Kur'an'ın başka i'caz veçhelerinin daha bulunduğunu savunur. Ona göre Kur'an'ın insanlar üzerinde tesis ettiği otorite yoluyla göstermiş olduğu olağanüstülük, onun belâgat yönünden sergilediği i'cazından daha tesirlidir. Zira belâgat şuur üzerinde bir hayranlık uyandırsa da, yavaş yavaş etkisi zayıflayan bir güç iken, Kur'an'ın ruhlar ve idrakler üzerinde tesis ettiği müthiş etki bundan daha kuvvetli bir i'caza sahiptir. Kur'an'ın Allah'ın emrinden bir ruh olmak itibariyle insan ruhuna etki eden, onu harekete geçiren ve onun hevâsını dizginleyen yönü Kur'an'ın sadece kişinin şuuruna etki edip ruhunu coşturan belâgat yönünden daha kuvvetlidir[52].

Müellife göre "*İşte böylece sana da emrimizden bir rûh vahyettik*." (Şûrâ 42/52) âyeti tek başına Kur'an'ın i'cazını ortaya koymak ve insanlarla cinlerin bir benzerini getirmekte düştükleri aczi göstermek hususunda yeterlidir. Kur'an'ın sahip olduğu bu ruhaniyet onun i'caz yönünü ortaya koymaktadır. Bu yüce ruhaniyet, âlemin şeklini değiştirmiş, çok kısa sürede sayıları az olan bu topluluğa Allah'ın yeryüzündeki

[51] Ferîd Vecdî, *Dâiretu'l-Maarif,* VII, 669.
[52] Ferîd Vecdî, *Dâiretu'l-Maarif,* VII, 677.

hilâfetini kazanma, kisrâların ve kayserlerin topraklarını fethetme imkânı bahşetmiştir. Siyasî, millî hatta dinî bir birlik oluşturamayan, düzenden, hikmetten ve yüce gayelerden uzak olan bir topluluğun kendilerine gelen Nebî'den çok az bir süre sonra âleme fazilet ve kemâlât yaymaya başlaması, Kur'an'ın ilahî bir ruh ve emir olduğunu göstermektedir. Bu hadiseler kadar onun i'caz yönünü nefislerde yerleştirerek şüpheleri nefyeden bir i'caz boyutu daha yoktur[53].

Kur'an'ın cihadı emrettiğinden hareketle İslâm'ın barışçı bir din olamayacağı yönündeki itirazlara da cevap veren müellif, Enfal sûresinin 61. âyetinde geçen "*Eğer barışa yanaşırlarsa sen de yanaş ve Allah'a tevekkül et. Çünkü işiten bilen ancak O'dur*." ifadelerini ortaya koyarak burada dile getirilen barışçı çizgiyi de Kur'an'ın bir mûcizesi olarak takdim etmektedir[54].

Ferîd Vecdî, Kur'an'ın ilmî bir i'caza da sahip olduğunu düşünmektedir. Nitekim tefsiri için yazmış olduğu mukaddimesinde bu tefsirinin ortaya koyacağı hususları veya gayesini izah ederken bunlardan birinin de Kur'an'ın büyük ilmî mûcizelerine dikkati çekmek olduğunu belirtmektedir. Âyetlerde geçen bazı büyük sosyal olayların, genel eğitim ve terbiye ilkelerinin akabinde konuyu çağdaş sosyoloji ile psikoloji ilminin verileriyle karşılaştırarak Kur'an'ın ilmî i'cazını okuyucuya göstermek istediğini söylemekte[55] böylece de bu ilâhî kitabın sahip olduğunu düşündüğü ilmî i'caza atıfta bulunmaktadır.

Müellif, tefsirinin mukaddimesinde Kur'an'ın ilmî mûcizelerine işarette bulunacağı vaadini zaman zaman yerine getirmekte, bunu bazı âyetlerin medlûlunden hareketle ortaya koymakta ve bu âyetlerin muhtevasının çağdaş ilmî anlayış ile olan uyumuna dikkat çekerek Kur'an'ın mûcizeliğine işaret etmektedir. Meselâ Enbiyâ sûresinin 30. âyetinde geçen "*İnkâr edenler, göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?"* ibaresi, ilâhî kelâmından hareketle Kur'an'ın bu konuda verdiği

[53] Ferîd Vecdî, *Dâiretu'l-Maarif*, VII, 677-679.
[54] Ferîd Vecdî, *es-Sîretü'l-Muhammediyye*, s. 165-166.
[55] Ferîd Vecdî, *Mukaddimetu Safveti'l-İrfan,* s. 10-11.

bilgilerin onun en dikkat çekici mûcizelerinden biri olduğunu, zira bugün modern astronomi ilminin de aynı bilgileri tekrarladığını söylemektedir[56].

Hz. İbrahim'in Rabbinden diriltmeyi nasıl gerçekleştirdiğini görme talebini ve buna verilen karşılığı konu edinen Bakara sûresinin 260. âyetini tefsir ederken de, bu âyette bahsedilen mûcizenin bugün manyetizma ilminin gösterdiği üzere ilmî açıdan mâkul olduğunu belirtmektedir[57].

Ferîd Vecdî, Kur'an'ın ilmî mûcizelerine atıf yaparken döneminin ilim anlayışını tamamen esas almış, Kur'an'da bu doğrultuda bulunan âyetleri birer ilmî hakikat olarak aktarmış, daha önce değindiğimiz üzere modern ilmî anlayışa uymadığını düşündüğü bazı âyetlerin ise te'vile tâbi tutulması gerektiğini iddia etmiştir. Müteşâbih âyetleri te'vile t'abi tutmakta bir beis yoksa da bu âyetlerin ilmin verilerine zıt oldukları gerekçesiyle te'viline ihtiyaç duyulduğunu savunmak bir kısım sıkıntıları beraberinde getirmektedir. Öncelikle bu anlayış, modern ilmin verilerini, Kur'an âyetlerinin önüne geçirmekte, onu temel kriter olarak almakta ve ona sanki değişmez bir hakikat gözüyle bakmaktadır. Bu bakış açısının yanlışlığı ortadadır. Ferîd Vecdî de bu hatanın içerisine düşmüş ve modern ilme aşırı bir teveccüh göstermiştir. Kanaatimizce bu yaklaşımı nedeniyle kevnî mûcizeler konusunda da çok net bir tavır alamamış, âdeta mûcizeleri, Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği ahlâkî-sosyal inkılâblara ve kendi düşüncesine göre Kur'an'ın modern ilmin verilerine mutabık olan ilâhî beyanlarına hasretmiştir.

2. d. Müteşâbih Âyetlerle Mûcizeler Arasındaki İlişki

Ferîd Vecdî'nin mûcizeler konusundaki görüşünü daha iyi anlayabilmek için onun müteşâbih kavramına verdiği mânaya ve bu kelimeyle mûcize arasında kurduğu ilişkiye de bakmak gerekir. Müteşâbihi, 'mânası kapalı (mücmel) veya zâhire muvafık olmadığı için maksadı açık olmayıp pek çok mânaya gelebilecek olan kavram' şeklinde açıklayan müellif[58], Kur'an'ı tefsir ederken çağdaş ilmin verileriyle ispatlanamayacağı teziyle, içinde âhiret konuları ile mûcizelerin de yer aldığı âyetleri müteşâbih olarak

[56] Ferîd Vecdî, *el-Mushafu'l-Müfesser*, s. 428; Geyin, "Muhammed Ferîd Vecdî'nin Tefsir Anlayışı ve Yaşadığı Dönem Açısından Tefsirinin Değerlendirilmesi", s. 139-140.
[57] Ferîd Vecdî, *el-Mushafu'l-Müfesser*, s. 85; el-Hâcirî, *Muhammed Ferîd Vecdî,* s. 93.
[58] Ferîd Vecdî, *el-İslâm Dînün Âmmün Hâlidün*, s. 91.

kabul etmiştir[59]. Ferîd Vecdî, Ahmed Zeki Paşa'nın[60] *el-Ehrâm* gazetesinde "Eyne Vadi'n-Nemli'l-Mezkûr fi'l-Kur'an" adıyla yayımlanan bir makalesine karşı yine aynı dergide "Vadi'n-Neml ve Mezhebü'l-Kur'an" başlığıyla neşrettiği makalesinde muhkem ve müteşâbih kavramlarına temas etmiş; müteşâbihi te'vile elverişli, alınması da reddedilmesi de câiz olan kavram olarak aktarmış ve şüphecilerin kalplerine yerleşen şek tohumlarını bu tür âyetlerden hareketle Kur'an'a yönelttiklerini belirtmiştir. Bu ilâhî kitabın aklın anlamakta zorlanacağı hususlardan tebrie edilmesi gerektiğini söylemiştir. Ona göre Ashâb-ı Kehf'in üçyüz dokuz sene uyur bir vaziyette kalmaları, yeryüzü ve gökyüzünün altı günde yaratılması, Belkıs'ın tahtının Yemen'den göz açıp kapamadan Filistin'e Hz. Süleyman'a getirilmesi, cin, rüzgâr ve kuşun onun emrine verilmesi, dâbbetü'l-arzın çıkıp kıyametten önce insanlarla konuşması gibi hadiseler aklın ve ilmin zâhirine aykırıdır. Kur'an'ın akla ve ilme mutlak bir yetkinlik tanıdıktan ve kişiyi bilmediği şeye tâbi olmaktan sakındırdıktan sonra müteşâbih âyetler indirilmesinde şaşılacak bir yön bulunmamaktadır. Burada anlaşılması ve uygulanması istenilen (muhkem) ile anlaşılması talep edilmeyen ve mânası idrak olunamayan (müteşâbih) hususları tefrikte akla yetki verilmiştir. Bu müteşâbih âyetlerde işin hakikati Allah'a havale edilmeli ve kimseyle bu konularda bir mücadele içerisine girilmemelidir[61]. Ancak müellifin savunduğu bu görüşü, Kur'an'ın anlamamız için indirildiğini beyan eden âyetlerle (Yusuf 12/2; Zuhruf 43/3) uzlaştırmak zor gözükmektedir.

Ferîd Vecdî, bu görüşleri savunduğu makalesinin tepki alması üzerine bu sefer "Mezhebü'l-Kur'an fi'l-Müteşâbihât" başlıklı bir makale daha yayımlamıştır. Burada Kur'an'da mûcizeler, sevap, ceza, kıssalar ve buna benzer âyetleri, ya zâhirî anlamlarına hamledilmeleri önünde kati engeller olan ya da sübûtuna da nefyine de bir delil bulunmayan âyetler olarak ele almak gerektiğini söyler. Belirli bölüm dışındaki

[59] Yavuz, "Ferîd Vecdî", *DİA*, XII, 393.

[60] 1867 yılında İskenderiye'de doğup 1934'de vefat eden Mısırlı âlim ve edip Ahmed Zeki Paşa hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Ağırakça, "Ahmed Zeki Paşa", *DİA*, II, 163-164.

[61] Ferîd Vecdî, "Vadi'n-Neml ve Mezhebü'l-Kur'an", Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlem min rabbi'l-âlemin ve ibâdihi'l-mürselîn* içinde IV, 384-385.

âyetlerin müteşâbih olarak değerlendirilmesi halinde genel mânada âyetlerin şüphelerden uzak tutulmuş olacağını savunur[62].

Mûcizeler ile müteşâbih âyetler arasında ilişki kurduğu bir diğer makalesinde de müellif, kendisinin bazı mûcizeleri te'vil ederek onları sıradan olaylar kategorisine sokup barındırdıkları hârikulâdeliklerden soyutlayacak izahlar getirmesini, Kur'an'ı bir takım ithamlardan korumaya yönelik bir müdafaa olarak açıklar. Mûcizeler ile müteşâbihler arasında çok yönlü ilişkiler kurmasına rağmen Kur'an'da zikri geçen peygamber mûcizelerini Allah'ın onları teyid etme yolu olarak görüp bunları inkâr etmediğini, evliyaların kerametlerini kabul eden bir insan olarak mûcizeleri peygamberler için çok görecek bir zihniyete sahip olamayacağını belirtir. Kur'an'da Hz. Mûsâ'nın âsasının yılana dönüşmesi, Hz. Îsâ'nın körü ve alaca hastasını iyileştirip ölüleri diriltmesi ve bunun gibi muhkem tarzda vârid olan nasları inkârının söz konusu olamayacağını söyler. Kendisinin sadece bu tür hârikulâdeliklerin sıradan bir olay gibi ta'lîl edilmesine karşı çıktığını belirten Vecdî, bu yaklaşımın doğru olmadığını savunur. Ona göre Hz. Mûsâ ve Hz. Îsâ'nın yukarıda belirtilen mûcizelerinin oluşum şekilleri hakkında izahata girişmek uygun değildir. İslâm, fiilî olarak mûcizelerin gerçekleştiğini, bunun keyfiyetine dalmadan onu Allah'a isnat etmenin gerekli olduğunu kabul etmektedir. Mûcizelerle ilgili âyetleri müteşâbih kategorisinde değerlendirmenin anlamı da bundan ibarettir[63]. Öyle anlaşılmaktadır ki Ferîd Vecdî, mûcizelerle ilgili âyetleri müteşâbih şeklinde nitelendirip onların akla ve ilme zıt olduğunu belirttikten sonra gelen tepkiler üzerine ifadelerini yumuşatmış, âsa ve ölülerin diriltilmesi gibi mûcizelerden bahseden ilgili âyetlerin "muhkem" olduğunu dile getirmiştir. Ancak onların yoruma kapalı olduğunu belirtmek suretiyle her ne kadar lisanen aksini iddia etse de aslında onları yine müteşâbih olarak gördüğünü ihsas etmiştir.

---

[62] Ferîd Vecdî'nin bu makalesi de Mustafa Sabri Efendi'nin *Mevkıfu'l-akl* adlı eserinde yer almakta, *el-Ehrâm* gazetesinde neşredilen yazının tarihi olarak ise 30/8/1933 ibaresi gözükmektedir. bkz. Ferîd Vecdî, "Mezhebü'l-Kur'an fi'l-Müteşâbihât" Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-akl,* IV, 398-399.

[63] Ferîd Vecdî, "Tafsîlu Ba'zi mâ Ecmelnâhu fi'l-Müteşâbihat", Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-akl,* IV, 436-439. Nitekim Ferîd Vecdî, Hz. Mûsâ'nın âsasının yılana dönüşmesinden bahseden âyeti (Şuarâ 26/32) tefsir ederken, âyetin muhtevasını aynen dercetmiş, ilave bir açıklama getirmemiş, yine o âsanın yere vurulmasıyla denizin ikiye ayrılmasından bahseden âyetin (Şuarâ 26/63) tefsirinde sadece bu olayın bir mûcize olduğuna işaret etmiş, başka ilave bir açıklama getirmemiştir. bkz. Ferîd Vecdî, *el-Mushafu'l-Müfesser*, s. 487-489. Yine Hz. Îsâ'nın Allah'ın izniyle ölüleri dirilteceği ve kör ile alaca hastasını iyileştireceğinden bahseden âyetlerin (Âl-i İmrân 3/49; Maide 5/110) ilkinin tefsirinde kelime kelime âyetin manasını vermekte, ancak bir açıklama getirme yoluna gitmemekte, ikinci âyette ise (Maide 5/110) buna bile ihtiyaç duymamakta, daha önce (Al-i İmrân 3/49'da) bunun tefsirini yaptığını belirtmektedir. bkz. Ferîd Vecdî, *el-Mushafu'l-Müfesser*, s. 75, 166

Müellif, daha sonra kendisine yöneltilen eleştirilerle ilgili bölümde de inceleneceği üzere müteşâbih ile mûcize arasındaki kurduğu ilişkide yine tamamen modern ilmin verilerine bağlanmış, bu ilmî anlayışa göre reddedileceğini düşündüğü hususları müteşâbih etiketiyle yaftalamıştır. Böylece onlarca mûcizeyi reddetmese bile onları çağdaş ilmin verileriyle uyuşmadığı gibi akıl ile de uzlaşmaz hadiseler olarak aktarmıştır. Kanaatimizce bu tavrı onaylamak mümkün değildir. Özelliği gereği mûcizenin âdeti (düzeni) aşması gerekir. Böyle bir durumu yoksa o zaten mûcize olarak değerlendirilemez. Ancak onun âdetin ötesine aşması aklın sınırlarını da aşması olarak görülemez. Bu ikisini birbirinden iyi ayırmak gerekirken Ferîd Vecdî, bunları birbirine karıştırmış gözükmektedir.

3. Kerametler ve Mûcize

Vecdî'nin mûcizeler konusuna bakışını daha iyi anlayabilmek için onun kerametler hakkındaki görüşüne de kısaca temas etmek yerinde olacaktır. Buna göre müellif, tefsiri için yazmış olduğu mukaddimesinde "Velâyet ve Keramet" başlığı altında kerametlerin ihtiva ettiği olağanüstü olayları açıklarken mûcize hakkında yaptığı izahlara benzer açıklamalar getirmekte, bunu da riyâzet sonucu elde edilen ruhanî safiyetin madde üzerinde etkinlik sağlayacak bir kıvama ulaşması ile izah etmektedir. Bu son durumu inkârın ruhu da inkâr gibi olacağını belirtmekte, yine bunu ispat sadedinde ruh çağırma celselerine atıf yapmaktadır[64].

Ferîd Vecdî ansiklopedisine yazmış olduğu keramet maddesinde ise aslında kendisine göre hârikulâdeliğin mümkün kategorisinde değil, bazı insan ruhlarının taşıdığı yücelik derecesinde adeta zaruret sınıfında olduğunu belirtir. Hakk Teâlâ'nın bahşettiği ruhun yücelik boyutunu bedenin örttüğünü, olaya böyle bakıp kalbinde bir pencere açılan, buradan nurlara gark olan ve bedenden daha fazla soyutlanan ruhun

[64] Ferîd Vecdî, *Mukaddimetu Safveti'l-İrfan,* s. 173. Ferîd Vecdî, Allah dostlarından akılları şaşkınlığa düşürecek olağanüstü olayların gerçekleşebileceği hususunda herhangi bir şüphe taşımadığını, ancak onların bu kerametleri, Kur'an ve Hz. Peygamberi adım adım takip etme yoluyla elde ettiklerine dikkat edilmesi gerektiğini belirtir. Burada evliyaları beşer üstü bir varlık olarak algılamanın, Allah'ın kendileri hakkında bildirmediği birtakım hususlar üzerinden yüceltmenin yanlışlığına dikkat çeken Vecdî, onlardan istimdad ederek dua edilemeyeceğini, bu değerli zevâtın Allah ile kul arasında bir aracıya dönüştürülemeyeceğini, ancak kendilerini diğer insanlar için bir rol model şeklinde görmenin mümkün olduğunu ifade eder. Ferîd Vecdî, *el-İslâm fî Asri'l-İlm*, II, 633. Vecdî benzer şekilde evliya adına özel mezarlıklar yapılması, kubbe inşa edilmesi, adaklar adanması gibi faaliyetlerin sonradan ortaya çıkmış âdetler olduğunu ve bunların Şeriatta herhangi bir yerinin bulunmadığını belirtir. bkz. Ferîd Vecdî, *Mukaddimetu Safveti'l-İrfan,* s. 173.

elinde birtakım olağanüstü olayların sudûr ettiğini ifade eder. Zira ona göre ruhun maddî şeyler üzerinde sınırsız bir tasallut gücü vardır. Avrupa'da yapılan ruh çağırma faaliyetlerinin verdiği sonuçlar ruhun madde üzerindeki etkinliğini deneysel mânada da ispat etmiştir[65]. Başta ruh çağırma olmak üzere ruhî deneylere büyük önem veren müellife göre ilmin, ruhun varlığını ve ebediliğini hissî deliller üzerinden kabul etmesinin doğuracağı ahlakî inkılâblar kelimelerle açıklanamayacak kadar büyüktür[66]. Bu meselede hârikulâdeliğin kati bir şekilde (sadece) birtakım salih amellerle Allah'a yaklaşma tarzında olduğunu söylemek doğru değildir. Bu mesele bir kuvve-i ruhiye olayıdır. Bir âsinin ruhu ile bir itaatkârın ruhu (nitelik olarak değil, varlık olarak) aynı tabiata sahiptir. İsyankâr ruh da gerekli riyâzet yolunu öğrenip bu kuvveden istifade yoluna giderse o, ruhî kuvvesini kullanma yolunu ve sırrını bilmeyen bir âbidin ulaşamadığı bir kısım olağanüstülüklere kavuşur. Olaya bu veçheden bakıldığında hârikulâdeliğe ulaşmayı salih amel veya Allah'a kurbiyet üzerinden değerlendirmenin doğru olmadığı anlaşılır. Burada salih amel veya ciddi gayretler İslâm'ın ortaya koyduğu hükümlere binaendir. Bu konuda gösterilen birtakım olağanüstülüklere küçümseyerek bakan kişilerin görüşlerinin bir değeri yoktur, onlar dinî hükümlere de itimat etmeyen kimselerdir. Müellife göre bugün ruh çağırma celselerinde gösterilen hârikulâde olaylar, tabiat âlimlerinin gözlemleri altında cereyan eden hadiseler kendi savunduğu görüşün doğruluğunu ispat etmektedir. Sonuç itibariyle velilerin elinde zuhur eden kerametler, onların ruhlarının bedenlerine karşı hükümranlığı yoluyla gerçekleşirken veli olmayan kişilerin ellerinde meydana gelen hârikulâdelikler ise onların uyguladıkları riyâzet sayesinde gerçekleşmektedir. Aradaki farkı, ilkinde bulunan salih amel ve şâibelerden uzak bir yaşantıyla açıklamak mümkündür[67].

4. Ferîd Vecdî'nin Mûcizelerle İlgili Görüşlerine Yönelik Eleştiriler

Ferîd Vecdî, savunduğu bir kısım görüşlerle hem devrinin kimi ulemâsı hem de sonraki dönemin kimi müellifleri tarafından eleştirilmiştir. Hissî mûcizeler ve bunların müteşâbihlerle alakası hususunda Ferîd Vecdî'yi en ciddi şekilde tenkit eden kişilerin

[65] Ferîd Vecdî, *Dâiretu'l-Maarif*, VIII, 125.
[66] Ferîd Vecdî, "İsbâtu'r-Ruhi'l-İnsaniyyeti Hissiyyen", s. 285.
[67] Ferîd Vecdî, *Dâiretu'l-Maarif*, VIII, 125-126.

başında son devir Osmanlı Şeyhülislâmlarından Mustafa Sabri Efendi (ö. 1373/1954) gelmektedir.

Mustafa Sabri, peygamberlerin mûcizelerine, dirilişten sonraki âhiret ahvâline, insanların hesaba çekilip cennet ya da cehenneme gidişine ve oradaki nimet ve azaplara dâir inen âyetleri "mânası anlaşılmayan, aklın ve ilmin onaylamadığı müteşâbihler" şeklinde tavsif ettiği gerekçesiyle Ferîd Vecdî'yi eleştirir. Ferîd Vecdî ile aynı anlamı verdikleri müteşâbihi, kendisinin oldukça sınırlı sayıdaki âyete hasretmiş olduğunu söyleyen Mustafa Sabri, onun neredeyse Kur'an'ın yarısını müteşâbih kapsamında saydığını belirtir. Yine onun kanaatine göre, mûcizeler ve âhiret ahvâli, mânası anlaşılır ve vukûu aklen-ilmen "mümkün" kategorisinde iken, Ferîd Vecdî bunun tam aksini savunmaktadır.

Mustafa Sabri'ye göre mûcize, sevap, ceza ve kıssalar gibi hususlarla ilgili olan âyetleri "zâhiren mümtenî" veya "sübût ve nefyine bir delil bulunmayan bilgiler" olarak kabul etmek, Allah'a, peygamberlere, ilâhî kitaplara ve âhirete inanmayı emreden İslâm dinine aykırıdır. Yaratıcıyı kabul edip O'nun kudret, irâde ve ihtiyârı ile kâinâtın mevcut düzenini kurduğunu itiraf ettikten sonra, bu mûcizeleri ve âhiret ahvâlini imkân dairesinde görmek zor bir şey değildir[68].

Mûcize, ba's ve hesâb ile ilgili âyetleri "mânaları anlaşılmıyor" diye müteşâbihâttan addetmek, işi vahyi ve kitab indirilmesini kabul etmeyen yeni ilmî anlayış doğrultusunda Kur'an'ın nüzûlünü inkâra kadar götürebilir. O zaman da, zaten âyetleri te'vîl edip akıl ve ilim ile uzlaştırmaya ihtiyaç kalmayacaktır[69]. Aslında Mustafa Sabri bu ifadeleriyle Ferîd Vecdî'nin Kur'an'ı inkâr ettiğini iddia etmemektedir. Kanaatimizce onun amacı, Ferîd Vecdî'nin savunduğu görüşün çok tehlikeli boyutlara gidebileceğine dikkat çekmektir. Nitekim yeni ilmî anlayış çerçevesinde mûcize ve dirilişi inkâr eden Vecdî, bir hususu gözden kaçırmaktadır: Mûcizeleri ve âhireti inkâr eden Batılı bilginler, Allah'ın varlığını kabul etmeyip, kâinâtı tabiatın eseri olarak gördükleri için böyle bir düşünceye kapılmaktadırlar. Şayet onlar, dilediğini seçen ve yaratan Allah'ın varlığına inansalardı, mûcizeleri ve âhireti inkâr ederek bunları aklen

[68] Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-akl*, IV, 400-402.
[69] Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-akl*, I, 185.

muhal görmeyeceklerdi. Tüm türleri ile hayvan ve bitkileri yaratan Allah'ın varlığına inanılması halinde Hz. Mûsâ'nın âsasının yılana çevrilmesi, aklın kolayca anlayabileceği bir hususdur. O'nun varlığını itiraf ettikten sonra her şey kolaydır. O'na gerçekten inandıktan sonra mûcizeler ve diriliş meselesinde tereddüde kapılmak, sadece kişinin ahmaklığındandır[70].

Ferîd Vecdî, Mustafa Sabri Efendi dışında, Reşîd Rızâ (1865/1935) ve Şekîb Arslan (1869/1946) gibi farklı düşüncelere bağlı kimseler tarafından da tenkide tâbi tutulmuştur. Bu eleştiri konularından biri de onun pozitif bilimlerin etkisiyle kevnî mûcizeleri inkâr yahut te'vil etme girişimleri olmuştur[71]. Ferîd Vecdî, bir makalesinde Reşîd Rızâ'nın diğer birtakım ithamlarının yanı sıra kendisini mûcizeleri ve cehennem azabını reddetme ile de suçladığını, ancak bu hususları kabul etmediğini ve onun kendisinden (Ferîd Vecdî) herhangi bir ibare gösteremeyeceğini savunur[72].

Ramazan el-Bûtî ise Ferîd Vecdî'nin Hz. Peygamber'in sîretini incelerken tamamen çağdaş ilmî anlayışın verileriyle hareket ettiğini, mütevâtir haberlerle de vâki olsa mûcize vb. gaybî alana taalluk eden konularda aklı ön plana alıp pozitif ilmi temel kıstas olarak kabul etmek hususunda herhangi bir beis görmediğini belirterek onu eleştirir[73]. Fehd b. Süleyman ise aralarında Ferîd Vecdî'nin de bulunduğu akılcı ekolün mûcizelerin bir peygamberin nübüvvetine delalet etmediğini, zira mûcizelerin bu hususu ispata elverişli olmadığını, bu yüzden İslâm'ın, Hz. Peygamber'in nübüvvetini bu yoldan delillendirme cihetine gitmediğini söylediklerini belirterek bu düşünceyi tenkit eder[74].

5. Sonuç ve Değerlendirme

Ferîd Vecdî, bir akıl ve ilim dîni olarak gördüğü İslâm'ı kendisine yöneltilebilecek eleştirilerden korumak ve kendi düşüncesine göre bu son ilâhî dinî, akıl ve çağdaş ilim normlarıyla müdafaa edebilmek amacıyla modern ilmin verilerine rağbet etmiş, onları önemli birer hakikat olarak görmüştür. Bu anlayışını mûcizeler konusunda

[70] Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-akl*, I, 187.
[71] Şahin Güven, "Muhammed Ferîd Vecdî ve el-Mushafu'l-Müfesser İsimli Tefsiri", s. 241.
[72] Ferîd Vecdî, "Def'u Tühem ve Reddü Udvân", Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-akl* içinde, IV, 440-443.
[73] Said Ramazan el-Bûtî, *Fıkhu's-Siyre*, s. 22.
74 Fehd b. Abdurrahman, *Menhecü'l-Medreseti'l-Akliyyeti'l-Hadise fi't-Tefsir*, II, 549.

da sürdüren Vecdî, özellikle kevnî/hissî mûcizelerin modern ilmin verileriyle tasdik edilmesindeki sıkıntıyı göz önüne alarak ilmî ve aklî mûcizelere daha fazla yönelmiş, Hz. Muhammed'in nübüvvetini modern zihinlere daha rahat kabul ettirebilmek için de onun dâhiliği yönüne daha fazla vurgu yapmıştır.

Ferîd Vecdî, bazı eserlerinde bir kısım kevnî mûcizelerin adını vererek onlara inanma hususunda hiçbir sıkıntı çekmediğini ihsâs etmişse de, aklın ve ilmin verilerine aykırılıklar oluşabileceği endişesiyle onların meydana geliş şekline çok fazla temas etmemiştir. Bu konuda mûcizeleri müteşâbih âyetler kapsamına alarak kendisine bir çıkış yolu aramıştır. Bu yolla onları modern ilim alanının deney ve gözleme müsait olmayan unsurları reddeden anlayışından uzak tutmak ve böylece İslâm'a yöneltilebilecek muhtemel ithamlardan korumak istemiştir. Ancak İslâm'ı daha iyi savunma ve onu Batı'nın zihin dünyasına daha rahat kabul ettirme maksadıyla geliştirilen bu tavrın kaybettireceği hususlara da dikkat etmek gerekir. Öncelikle bu tavır İslâm'ı tâli pozisyona düşürme anlamı içermektedir. Kur'an'ın haber verdikleri, modern ilmî anlayışla uyumlu olması halinde bir mûcize olarak aktarılır, ikisi arasında bir fark görüldüğünde ise sanki modern ilmin verisi değişmez bir hakikatmiş gibi ona muhalif olduğu düşünülen âyet te'vil edilirse, bunun modern ilme iman gibi bir algıyı beraberinde getirmesi muhtemeldir. Nitekim Darwin'in evrim kuramının en önemli ilkesi olan "tabii ayıklama" fikrinin Kur'an ile uyumlu olduğu savunulurken[75] de, aslında kanıtlanmamış bir teoriye bile hangi gözle bakıldığı ortaya konulmaktadır.

Geçmişin ilim dünyasında uzun müddet hükümranlık süren yaklaşımların izâfiyet teorisi ve kuantum fiziği gibi yeni birtakım ilmî anlayışlarla sarsılması, determinizmin yanında indeterminizme de kapı açılması gibi olayların gösterdiği üzere artık tamamen ilmî bir hakikat kisvesine bürünmediği müddetçe hiçbir teoriyi veya kesin bir şekilde kanıtlanmamış bir kuramı mutlak hakikat olarak kabul edip onu bir müminin, gerçekliğinde en ufak bir şüpheye düşmesinin dahi imanını tehlikeye atacağı Kur'anî bilgilerin doğruluğu hususunda temel ölçüt olarak almak doğru değildir. Evreni irade ve kudretiyle yaratıp idare ettiğine inanılan bir varlığın bu evren üzerinde geçici

[75] Yavuz, "Ferîd Vecdî", *DİA*, XII, s. 394.

süreliğine farklı bir hadise gerçekleştirmesinde en ufak bir şüpheye düşmek inancın sorgulanmasını gerektirecek kadar büyük bir hadisedir.

Öte yandan Ferîd Vecdî'nin gerçekte çok büyük bir olay hüviyetinde olsa da temelde mûcize olarak nitelenemeyecek bazı hadiseler için bu kavramı kullanması da dikkat çekicidir. Örneğin Hz. Peygamber'in doğru dürüst hiçbir birlikteliğe sahip olmayan bir topluluk üzerinde gerçekleştirmiş olduğu ahlâkî ve sosyal inkılâblar mûcize olarak anılmaktadır. Bu inkılâbların tarihte asla gerçekleşmediğini, bundan sonra da asla gerçekleşmeyeceğini söylemek çok da doğru olmadığı, en azından kanıtlanabilir olmadığı için bu olayları mûcize olarak değerlendirmek doğru değildir. Aksi bir düşüncede mûcizenin oluşumu olağan hale gelecek ve bu durum taşıdığı hârikulâdelik vasfını zedeleyecektir.

Modern ilim ve felsefeyle de yakın ilişki içerisinde olan ve bu konudaki kitapları takip eden müellifin bazı eserlerinde çelişkili ifadeler de kullandığı görülmektedir. Bu durumu fikrî bir tekâmül olarak yorumlamak mümkün olduğu gibi, bir kafa karışıklığı olarak nitelendirmek de mümkündür. Bunda düzenli bir tedristen geçmeyip değişik alanlarda muhtelif kitaplar okumasının ve yazdığı eserlerinin farklı okuyucu kitlesine hitap etmesinin de etkili olduğu söylenebilir.

Ferîd Vecdî'nin mûcizeleri ve kerametleri temellendirirken ya da daha genel bir ifadeyle mânevî niteliğe hâiz pek çok konuyu izah ederken, ısrarlı bir şekilde ruh celselerine atıfta bulunması da sıkıntılı bir durum oluşturmaktadır. Zira hissî mûcizelere karşı geliştirdiği olumsuz tavrının gerekçesini izah sadedinde bazı şüphecilerin kevnî mûcizelerle alakalı olarak ortaya atabileceklerini söylediği şek tohumlarını dile getirirken, bunu savunduğu ruh celselerinde ortaya çıkan durum için söz konusu etmemesi tutarlı bir yaklaşım değildir. Nitekim bu seanslar hakkında da pek çok iddianın gündeme geldiği, eleştirilerin yapıldığı ve üzerindeki şâibelerin bertaraf edilemediği bilinmektedir.

Son olarak belirtmek gerekir ki; Ferîd Vecdî'nin Batı dünyasının İslâm âleminde kurduğu hegemonyanın bir uzantısı olarak Avrupa'nın ilim anlayışına duyduğu hayranlık neticesinde bazı inanç konularında belki yeterli hassasiyeti göstermemiş olması, bir nebze anlaşılabilir ise de, aradan neredeyse bir asır geçtiği ve bu sürede ilim

anlayışında birtakım kırılmalar yaşandığı halde kimi Müslüman aydınların aynı tavrı devam ettirmesi üzerinde düşünülmesi gereken hususlardandır.

Kaynakça

Ağırakça, Ahmet, "Ahmed Zeki Paşa", *DİA*, II, İstanbul 1989, ss. 163-164.

el-Beyyûmî, Muhammed Receb, *Muhammed Ferîd Vecdî*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 2003.

……. *en-Nahdatü'l-İslâmiyye fî Siyeri A'lâmiha'l-Muâsırîn*, I-II, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, Dâru'ş-Şâmiyye, Beyrut 1415/1995.

Bulut, İsmail, "Nübüvvete Çağdaş Bir Yaklaşım: Muhammed Ferîd Vecdî Örneği" *20. Kelâm Anabilim Dalları Koordinasyon Toplantısı ve Sempozyumu (15-17 Mayıs 2015 Kahramanmaraş) Bildirisi,* www. academia.edu/13715746, (ET:15/06/ 2016).

Bulut, Halil İbrahim, *Nübüvvetin İspatında Mûcize*, Araştırma Yayınları, Ankara 2016.

el-Bûtî, Saîd Ramazan, (ö. 2013/1435) *Fıkhu's-Siyre*, çev. Ali Nar- Orhan Aktepe, 4. bs., Gonca Yayınevi, İstanbul 1987.

Cârullah, Mûsâ, (ö. 1369/1949) *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, [M. A. Maksudof Matbaası], Saint Petersburg 1914.

Fazlurrahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ- Mehmet Aydın, 9. bs., Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2009.

Ferîd Vecdî, (ö. 1373/1954), *Dâiretu'l-Maarifi'l-Karn: er-Rabi' Aşr el-İşrin,* I-X, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz.

……. "Def'u Tühem ve Reddü Udvân", Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Âlem min Rabbi'l-Âlemin ve İbâdihi'l-Mürselîn* içinde, I-IV, Dâru't-Terbiye, Beyrut 1427/2007, ss. 440-444.

……. “el-Hikmetü’l-Kur’aniyye ve’l-Felsefetü’l-Yunâniyye”, *Mecelletü’l-Ezher*, c: 12, sy: 6, 16 Cemâziyelâhir 1360h, ss. 352-359.

……. “İsbâtu’r-Ruhi’l-İnsaniyyeti Hissiyyen” *Mecelletü’l-Ezher*, c: 12, sy: 5, 15 Cemâziyelûlâ 1360h, ss. 285-287.

……. *el-İslâm Dînün Âmmün Hâlidün*, Matbaatü Dâireti’l-Maarifi’l-Karni’-l İşrîn, baskı yeri yok, 1351/1932.

……. *el-İslâm fî Asri’l-İlm*, I-II, 2. bs., Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut, tsz.

……. *el-Medeniyye ve’l-İslâm*, Dâru’t-Terakkî, Kahire 1901.

……. “Mezhebü’l-Kur’an fi’l-Müteşâbihât”, Mustafa Sabri, *Mevkıfu’l-Akl ve’l-İlm ve’l-Âlem min Rabbi’l-Âlemin ve İbâdihi’l-Mürselîn* içinde, I-IV, Dâru’t-Terbiye, Beyrut 1427/2007, ss. 394-399.

……. *Mukaddimetu Safveti’l-İrfan fi Tefsiri’l-Kur’an,* Matbaatu'ş-Şa'b, Mısır 1321.

……. *el-Mushafu’l-Müfesser,* 3. bs., Dâiretu’l-Maarifi'l-Karni’l-İşrîn, Kahire 1925.

……. *es-Sîretü'l-Muhammediyye tahte Zav'i'l-İlm ve'l-Felsefe,* der. Muhammed Receb el-Beyyûmî, ed-Dârü’l-Mısriyyeti’l-Lübnaniyye, Kahire 1993.

……. “Tafsîlu Ba‘zi mâ Ecmelnâhu fi’l-Müteşâbihat”, Mustafa Sabri, *Mevkıfu’l-Akl ve’l-İlm ve’l-Âlem min Rabbi’l-Âlemin ve İbâdihi’l-Mürselîn* içinde, I-IV, Dâru’t-Terbiye, Beyrut 1427/2007, ss. 436-439.

……. “Takîb alâ Hâze’t-Takîb”, *Mecelletü’l-Ezher*, c: 12, sy: 10, 2 Şevval 1360h, ss. 593-601.

……. “Vadi’n-Neml ve Mezhebü’l-Kur’an”, Mustafa Sabri, *Mevkıfu’l-Akl ve’l-İlm ve’l-Âlem min Rabbi’l-Âlemin ve İbâdihi’l-Mürselîn* içinde, I-IV, Dâru’t-Terbiye, Beyrut 1427/2007, ss. 384-386.

Geyin, Sema, "Muhammed Ferîd Vecdî'nin Tefsir Anlayışı ve Yaşadığı Dönem Açısından Tefsirinin Değerlendirilmesi", *Journal of Intercultural and Religious Studies,* sy: 4, 2013, ss. 119-152.

Güven, Şahin, "Muhammed Ferîd Vecdî ve el-Mushafu'l-Müfesser İsimli Tefsiri", *Bilimname*, sy: XIX, 2010/2, ss. 137-152.

el-Hâcirî, Muhammed Tâhâ, *Muhammed Ferîd Vecdî*: *Hayatühü ve Âsâruhû*, el-Matbaatü'l-Fenniyeti'l-Hadis, Kahire 1970.

Harbi, Hüseyin b. Ali b. Hüseyin, *Kavaidü't-Tercih inde'l-Müfessirin: Dirase Nazariyye Tatbikiye,* I-II, Dâru'l-Kasım, Riyad 1417/1996.

Hüseyin, Muhammed Muhammed, *el-İtticâhâtu'l-vataniyye fi'l-edebi'l-muâsır*, I-II, 7. bs., Müeessetü'r-Risâle, Beyrut 1984/1405.

Mustafa Sabri, (ö. 1373/1954), *Mevkıfu'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Âlem min Rabbi'l-Âlemin ve İbâdihi'l-Mürselîn,* I-IV, Dâru't-Terbiye, Beyrut 1427/2007.

Reşîd Rızâ, Muhammed, (ö. 1354/1935), *Tefsîru'l-Menâr*, I-XIII, 2. bs., Dâru'l-Menâr, Kahire 1947.

Rûmî, Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman, *Menhecü'l-Medreseti'l-Akliyyeti'l-Hadise fi't-Tefsir*, I-II, 2. bs., er-Riâsetü'l-Amme li'l-İdârati'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ ve'd-Da've ve'l-İrşâd, Riyad 1403/1983.

Sarıhan, Zeki, *Mehmet Âkif*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1996.

Soysaldı, H. Mehmet, "Muhammed Ferîd Vecdî, Tefsiri ve Tefsirdeki Metodu", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy: 4, 1999, ss. 1-30.

Topaloğlu, Fatih, *Felsefi ve Teolojik Açıdan Mûcize*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2011.

Teftazânî, Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah, (ö. 792/1390), *Şerhu'l-Makâsıd,* thk. Abdurrahman Umeyre, I-V, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1989.

Ülken, Hilmi Ziya, (ö. 1394/1974), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1999.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Ferîd Vecdî", *DİA*, XII, İstanbul 1995, ss. 393-395.

Zirikli, Hayreddin, (ö. 1396/1976), *el-A'lâm: Kâmusu Terâcimi li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ*, I-VIII, 15. bs., Dâru'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut 2002.